

(əvvəli ötən sayımızda)

Tarixi mənbələrdən də məlum olduğu kimi Əfrasiyab Turanda Kanqa, Qanqız, Səmərqənd, Buxara, Termez, Bəlx, Mərv, Koçqarbaşı, Baykənd və digər şəhərlərin əsasını qoymuşdur. Səmərqənd və Baykənd Əfrasiyabın şəhərləri olub hər ikisi də yazılı qaynaqlarda Kanqız, yəni Kanqların şəhəri adlandırılırdı.

Əfrasiyab şəhəri öz dövrünün əzəmətli bir şəhəri, möhtəşəm Turan dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Arxeoloji qazıntıların nəticəsində şəhərin 2750 il yaşdığı, Roma və Nankin kimi qədim şəhərləri ilə yaşadığı əsasının m.ö. VIII əsrdə qoyulduğu məlum olmuşdur. Həmin əsrdən etibarən tarix səhnəsinə qədim qoyan Sak-Turan dövlətinin hökmdarı Əfrasiyabın paytaxtı adından da görüldüyü kimi bu şəhərdə yerləşirdi.

Əhəmənilər dövründə şəhər Soqdiya vilayətinin mərkəzi olmuşdur. Əfrasiyab şəhər xarabaları Səmərqənddən şimalda Siyab çayının sahilində yerləşir. Turanın paytaxtı olan Əfrasiyab/Səmərqənd şəhəri e.q. 329-cu ildə Makedoniyalı İsgəndərin qoşunları tərəfindən istila edilərək minlərlə insan öldürülmüş və vيران qoyulmuşdur ki, Səmərqəndin adı tarixi qaynaqlarda ilk dəfə bu hadisə əlaqədar çəkilir. Lakin İsgəndər şəhəri asanlıqla zəbt edə bilməmişdir, Turan qəhrəmanlarından Spitamen şəhəri ələ keçirmək üçün onu mühasirə etmiş yunan qoşunlarını döyüşlər zamanı böyük itgilərə məruz qoymuşdur. Z.V.Toqan tarixi qaynaqlara dayanaraq Səmərqəndi İsgəndərin hücumundan müdafiə edən Türk hökmdarının Qutlaçın olduğunu yazır. İsgəndər zamanında Türkiyəni idarə edən hakim təbəqənin Türklərdən ibarət olduğu İsgəndər haqqındakı hekayətləri ətraflı təsvir edən süryani və ərəb rəvayətlərindəki türk adlarından da görünməkdədir. (Z.V.Toqan, 1981. Səh. 386)

Yusif Z.Özer Turanın əzəmətli paytaxtı Səmərqəndi sumerlərlə əlaqələndirərək yazır ki, Orta Asiyadakı Sumerkəndin (Səmərqənd) coğrafi və tarixi abidələri onun Sumer xalqının təşəkkül tapdığı və yayıldığı mərkəz olduğunu sübut edir. Sumerkəndlilərin elamlılarla və Sumerlilərlə eyni irqə mənsubluğu heç bir şübhə doğurmur, ona görə ki, müasir dövrə qədər də hər iki xalq eyni tayfa birliyi olan Sumer adlarını daşımaqdadırlar. (Yusif Ziya Özer. 1932. Səh. 6)

Şahnamədə Əfrasiyabın həmin qızının adı Minujən, onunla sevişən və həbs olunan isə Giv oğlu Bijəndir. Buxtun Nəssər, yəni Navuxodonosor e.ə. VII əsrdə yaşamışdır və bu hadisə Əfrasiyabın həmin dövrdə yaşadığını sübut edən tarixi bir faktdır. Göründüyü kimi Firdovsi təkcə türk tarixini deyil, ərəb tarixini də farslaşdırmışdır. Kaşğariyə görə türklərin bir çoxu türklərin səhəddinin Mərv əş-Şahicahandan başladığını iddia edirlər, Mərv

Ələsgər Siyablı

çalarıdır. Əfrasiyabın ölümü ilə əlaqədar dastanın son bölümünü əks etdirən dördlükərdən ibarət bu şeir parçaları XI əsrdə yazıya alınsalar da, daha qədim dövrlərə aid yaradıcılıq nümunələridir. Mahmud Kaşğari uzun illər ərzində türk ölkələrinə etdiyi səyahətlərdə Alp Ər Tonqa haqqındakı məlumatları və onun haqqındakı dastandan parçaları toplayaraq öz əsərinə daxil etmişdir.

Fransız tarixçisi və assuroloqu F.Lenorman yazır ki, assuroloqların araşdırmaları nəticəsində məlum olduğuna görə qədimlərdə iskit/sak adlandırılan altay irqinə mənsub turanlılar ari və samilər gəlmədən öncə Asiyanın əksər ərazilərində hakim ol-

muş və burda ilk mədəniyyəti yaratmışdılar. Samilər və arilər çoban həyatı yaşadıkları zamanlarda Yafəsin yerləşdiyi Asiya əraziləri artıq turanlılar tərəfindən mədəniləşdirilmişdi. (Lenormant F. 1895, Səh. 190)

Qədim Turan etnosunun əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edən As boyu Türklərin tarixində önəmli rol oynamışlar. Aslar sak türklərinin qərbə doğru yürüşlərində iştirak edərək hakim təbəqənin önəmli bir qolunu təşkil edirdilər. Sakların ordu birləşmələrinin tərkibində malik olduqları bu önəmli mövqelərinə görə sak-

Dünya tarixinin Turan dövrü

Z.V.Toqan Əfrasiyabın batı ölkələrinə doğru yürüşündən bəhs edərək yazır: "E.ə. VII əsrdə yaşayan Sakhökmdarlarla qəbul etdiyimiz Alp Ər Tunqa – Əfrasiyabtil (Volqa) çayı tərəfdən gələrək Dəmir qapı Dərbənd üzərindən Ön Asiyaya

keçmiş, oradan İran və Xorasan yolu ilə Buxara ətrafındakı Baykəndə və Çu hövzəsinin yuxarı tərəflərində yerləşən Koçunqar Başı məntəqəsinə doğru gəlmişdir. Oğuz xanın səfərləri də eynən buna bənzər şəkildə baş vermişdir. İran rəvayətlərində Əfrasiyabın əsas qərəgahlarından biri kimi bəhs edilən Koçunqar Başı Qaraxanlılar zamanında da hökmdarların çox sevdiyi yaylaqlar idi. (Z.V.Toqan, 1981, Səh. 160)

Turanın əzəmətli xaqanı Əfrasiyab öz ölkəsində quruculuq işləri həyata keçirmiş, çoxlu şəhərlər salmış, suvarma şəbəkələri yaratmışdır.

Mahmud Kaşğari Barçuk şəhərinin Əfrasiyabın qurduğunu yazır. Türk oymaqlarından çaruklar bu şəhərdə yaşayırlar. Onun yazdığına görə Əfrasiyab qızı ilə gizlincə sevişən Buxtun Nəssərin (Assuriya kralı Navuxodonosor) oğlu Beyzəni (Betzen) bu şəhərdə həbs etmişdir. (Mahmud Kaşğari, cild I, 2006, Səh 453)

şəhəridə Əfrasiyab tərəfindən bina edilmişdir və Yenikənddən başlayaraq bütün Mavəraünnəhr (Çayaxsası) və şərqi doğru ərazilər türk ölkəsidir, ona görə ki, Səmərqənd Səmişkənd, Şaşa Daşkənd deyildiyi kimi burda Özkənd, Tümkənd şəhərləri də mövcuddur ki, onların hamısının adında türkcə şəhər demək olan kənd sözü var. Qədimdən türklərin saldıqları bu şəhərlərin adları bu günə kimi də türklərin qoymuş olduğu şəkildə işlənməkdədir. Çoxsaylı köçlər nəticəsində bu şəhərlərdə farsların sayı çoxaldıqdan sonra buralar əcəm şəhərləri kimi qəbul edilmişdir. (M.Kaşğari, cild III, 2006, Səh. 151)

Mahmud Kaşğari Əfrasiyabın, əslində, Türklərin ulu xaqanı Alp Ər Tonqa olduğunu türklərin onun ölümünə həsr etdikləri bir ağı/yuğ ilə də təsdiq edir. Onun öz əsərində təqdim etdiyi bu yuğ (ağı) şeir parçaları Azərbaycan və Anadolunun ilk fətəhi olan Alp Ər Tonqa haqqında mövcud olan dastanın bəzi par-

çalarıdır. Əfrasiyabın ölümü ilə əlaqədar dastanın son bölümünü əks etdirən dördlükərdən ibarət bu şeir parçaları XI əsrdə yazıya alınsalar da, daha qədim dövrlərə aid yaradıcılıq nümunələridir. Mahmud Kaşğari uzun illər ərzində türk ölkələrinə etdiyi səyahətlərdə Alp Ər Tonqa haqqındakı məlumatları və onun haqqındakı dastandan parçaları toplayaraq öz əsərinə daxil etmişdir.

Saklar, turlar, kəngərler Turan dövlətinin əsasını təşkil edən əzəmətli türk boyları idi. Ona görə də Turan dövləti həmin boyların adı ilə bəzən Sak və Kəngər/Kanqlı adı ilə də adlandırılırdı.

III əsr Roma tarixçisi Mark Justin öz əsərində Pompey Troqa istinad edərək iskitlərin Asiyanın ən qədim xalqı olduğu və onun Misirdən, Yunanıstandan və Romadan daha qədim tarixə malik olması fikrini irəli sürür, iskitlərin qədim çarlarının adını qeyd edir. Troqa görə iskitlər şimal ərazilərindən gələrək Asiya üzərində üç dəfə hökmranlıq etmişlər. Onların axırıncı hökmranlığı m.ö. VII əsrdə baş vermişdir. Pompey Troqun Asiyanın tarixi ənənələri haqqındakı bu qeydlərinin gerçəkliyi elmi

qədim mənbələrdə onların adı ilə ümumi şəkildə Asquz və ya Askış adlanırdılar. Uzun əsrlər boyunca öz varlıqlarını qoruyub saxlayan As tayfaları bir çox türk xalqlarının etnogenezində müəyyən edici rol oynamışlar.

Göytürklər hakimiyyəti dövründə onların Azkiş/Askış, yəni Az-kişi adıyla mühüm rol oynadıqları tarixi qaynaqlardan məlumdur. Azkişlər Hind sərhədləri yaxınlığında Kayı yabquları yanında da daima yüksək vəzifələrdə olmuşdular. Asların Alan adlı rəisləri Hun hökmdarı Maotunun dövlətində onun ən yaxın çevrəsini təşkil edən dörd qəbilədən biri kimi Çin qaynaqlarında təsbit olunmuşdur. (Z.V.Toqan, 2013, Səh. 126, 142)

As etnoniminin qədim Misir, Babil və Assur qaynaqlarında dəfələrlə əks olunması onların da sumerlərlə birlikdə Ön Asiyadan köçə məruz qalaraq dünyanın bir çox ərazilərinə, o cümlədən Mərkəzi Asiyada məskunlaşdıqlarını sübut edir.

(ardı gələn sayımızda)